

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДО ВИВЧЕННЯ БЛАГОДІЙНИЦТВА ТА ДОБРОЧИНСТВА ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті зроблено аналіз джерельної бази, використаної для вивчення проблеми благодійництва та доброчинства Православної церкви у Чернігівській єпархії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

В останні десятиліття проблеми благодійності перебувають у центрі уваги громадськості, науковців, державних службовців та церковних активістів. Ставлення до благодійності і практики її реалізації в суспільстві неоднозначне. Але й на сьогодні в історичній, релігійнознавчій та соціологічній літературі даються різні визначення поняття благодійності, тому увага науковців до цього виду діяльності не лише зрозуміла, а й необхідна.

Вивчення досвіду функціонування благодійних організацій та товариств, що перебували у підпорядкуванні церковного відомства, аналіз механізмів здійснюваної ними соціальної підтримки у визначений час у нашій державі дасть змогу повніше зрозуміти сутність самого феномена благодійності, а також уникнути можливих помилок на сучасному етапі при розробці механізмів та здійсненні різних практик соціальної підтримки.

Сучасний підхід до вивчення історії благодійництва та доброчинності передбачає перш за все розширення джерельної бази, з допомогою якої здійснюється дослідницька робота. У даній статті робиться спроба охарактеризувати джерельну базу, яка використовувалася при дослідженні історії благодійності та доброчинства Православної церкви у Чернігівській єпархії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Документальну основу дослідження склало широке коло джерел як опублікованих, так і неопублікованих. В історичній літературі з питань дослідження діяльності Православної церкви другої половини ХІХ – початку ХХ ст. особливістю джерельної бази залишається її обмеженість архівними матеріалами, що потребувало залучення значного обсягу практично всіх їх видів та вдосконалення аналітичного і синтетичного вивчення останніх. Їх класифікація здійснена на підставі застосування системно-структурного аналізу.

Основний джерельний масив, що має першочергове значення для розкриття питань дисертаційного дослідження, міститься у законодавчих актах та джерелах нормативно-розпорядчого характеру, до яких, перш за все, належать акти, розпорядження і нормативно-правові документи вищих органів законодавчої та виконавчої влади Російської імперії – укази та постанови Сенату, котрі стосувалися православного відомства, укази та розпорядження Синоду єпархіальному правлінню, котрі регламентували благодійницьку діяльність. Значна частина документів цієї групи оприлюднена у «Своде законов Российской империи». Публікація зібрання від 1832 р. складається з 15 томів, а з 1864 р., коли було опубліковано Судові статuti, становить 16 томів. Зокрема, важливі томи, присвячені устрою церкви (1, 9, 10, 12 – 14), хоча і

© Полієнко Галина Олексіївна – канд. істор. наук, ст. викл. кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка.

в решті томів є закони, котрі стосуються церковного майна, духовенства, організації громадського піклування тощо.

Серед регламентуючих важливими є розпорядчі документи, котрі публікувалися окремими збірками і стосувалися організації церковного та церковно-громадського життя, в тому числі благодійництва. У них визначалися види церковних зборів та особи, котрі мали право на підтримку станових, державних та приватних закладів. До таких належать «Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания» з додатками та доповненнями, складений Т. Барсовим, окремі глави якого регулюють діяльність парафіяльних опікунств при православних церквах, церковно-парафіяльних шкіл, семінарій, народних училищ та інших установ [1]; а також «Новые духовные законы» під редакцією М. Нікольського [2]. Ці збірники містять інформацію про умови організації церковної благодійності, види благодійних закладів та установ, напрямки їх діяльності, визначають джерела забезпечення їх функціонування. Факт перевидання таких збірок упродовж розглядуваного нами періоду відображає прагнення влади знайти оптимальний варіант для забезпечення діяльності благодійницьких організацій та товариств. Зазначені матеріали дали можливість дослідити політику влади в галузі благодійництва та доброчинності Православної церкви, розкрили механізми функціонування благодійницьких організацій та закладів.

Крім того, інформацію про функціонування установ Православної церкви можна почерпнути з численних статутів, котрі видавалися у визначений час [3, с. 15]. Одним із важливих джерел, котре було юридичною основою єпархіального управління і давало відомості про його структуру, був Статут духовних консисторій, перша редакція якого вийшла в 1841 р. У 1883 р. він був перевиданий з незначними змінами та доповненнями і залишався регламентуючим документом до 1917 р. [4].

Зазначені матеріали є цінним джерелом інформації про політику влади в галузі соціальної допомоги та підтримки населення з боку Православної церкви. Укази уряду були спонукальним мотивом до прояву пастирського опікування з боку церкви, організації в парафіях благодійницьких закладів, до дієвої участі духовенства в народному просвітництві та вихованні. Розпорядження Сенату і Синоду стосувалися також різних сторін місіонерської, освітньої та виховної діяльності церкви.

До важливого комплексу джерел, покладених в основу дисертаційного дослідження, належать архівні документи Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) (Ф. 679 – Чернігівська духовна консисторія, Ф. 682 – Чернігівська духовна семінарія) та документи Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК України) у м. Києві і Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (ІР НБУВ) (Ф. XIII – листи до К. Победоносцева).

Матеріали фонду Чернігівської духовної консисторії займають особливе місце в масиві архівних джерел. Їх залучення дало можливість прослідкувати хід основних подій, котрі характеризували доброчинність єпархії та відображали суспільно-громадську роль Православної церкви загалом. Ці документи надають інформацію про систему управління установами і закладами, що існували в єпархії, рухоме майно, джерела існування (пожертвування опікунств та окремих духовних осіб, членські внески на користь благодійницьких товариств тощо).

Аналізуючи цю групу джерел, ми здобули відомості про кількість парафій у єпархії, кількісний та якісний показник представників духовного відомства та парафіян, визначили основні джерела доходу священно- та церковнослужителів. Матеріали фонду консисторії допомогли реконструювати особливості життя єпархії в різні роки визначеного періоду. Цінні відомості про стан єпархії містяться у звітах благочинних, котрі були зобов'язані складати їх щорічно та направляти до Чернігівської духовної консисторії, де консисторські чиновники складали загальний звіт єпархії і відправляли до Синодального правління. Звіти складалися за багатьма напрямками: загальний огляд єпархії, характеристика духовенства, парафіян, жертвувань, стан церковно-парафіяльних шкіл, опікунств, богаділень. На жаль, нам не вдалося віднайти звіти за кожний рік, котрі б дали можливість прослідкувати динаміку благодійництва

епархіального відомства, проте залучення інших видів джерел дало змогу визначити головні тенденції доброчинства Православної церкви різних напрямків.

З фонду духовної семінарії відомо про внутрішній устрій цього важливого духовно-навчального закладу епархії. Окремі справи містять кошториси, де детально розписані всі статті витрат по утриманню семінарії, інформацію про укладені договори з різними особами на постачання вихованців продовольством та одягом.

Наступну групу джерел складають історико-статистичні описи та статистичні відомості губернії, в яких подано матеріал про її становий склад, у тому числі є дані по духовному відомству, кількість та віросповідання населення Чернігівської епархії, характеризуються благодійні заклади різного профілю, у діяльності котрих епархіальне духовенство брало участь.

Окрему групу джерел складають матеріали періодичної преси, церковна та світська публіцистика. Вони свідчать про взаємну зацікавленість проблемою функціонування суспільства і Православної церкви та стосуються реформування парафіяльного устрою, системи забезпечення духовенства, відображають прагнення парафіян брати участь у церковному житті. Серед таких загальноросійські церковні видання – «Православное обозрение», «Церковные ведомости» з додатком до них «Прибавления к Церковным ведомостям», «Вера и церковь»; та світські – «Вестник благотворительности», «Киевская старина», «Трудовая помощь» та ін.

Діловодна документація епархії має особливу цінність. Сюди належать журнали засідань церковних установ (комітетів навчальних закладів, окружних та загальноепархіальних з'їздів, опікунств, братства тощо). Зміст постанов публікувався у скороченому вигляді у часописах, а також виходили «приложения», де інформація подавалася в повному обсязі. Звіти про діяльність благодійних організацій Чернігівської епархії за окремі роки виходили окремими збірками.

Важливим джерелом реконструювання життя Чернігівської епархії стала періодика, представлена такими церковними виданнями, як «Черниговские епархиальные известия». Цей друкований орган епархії було засновано у липні 1861 р. Він складався з офіційної частини (містила урядові та синодальні накази, розпорядження та іншу офіційну інформацію) та неофіційної (більшої за обсягом – висвітлювала минуле й сучасне життя Чернігівщини). У 1911 р. часопис припинив своє існування, натомість почав видаватися журнал «Вера и жизнь» (видавець – Братство св. Михайла, князя Чернігівського). Важливі матеріали публікувалися також у «Черниговском Церковно-общественном вестнике». Заслуговує на увагу світська періодика – «Черниговские губернские ведомости», «Земский сборник». На шпальтах періодичних видань публікувалися статті, присвячені різносторонній діяльності Чернігівської епархії: про відкриття церковнопарафіяльних шкіл, лазаретів, братств, лікарень. Також тут містилися матеріали про відкриття благодійних закладів цивільного підпорядкування, у функціонуванні яких активну участь брало духовенство Чернігівської епархії.

На сторінках церковних видань публікувалися щорічні звіти про духовно-навчальні заклади, звіти опікунства про бідних духовного звання епархії, емеритальної каси духовенства, комітету православного місіонерського товариства, статуту та звіти Братства святого Михайла, князя Чернігівського, звіти братств взаємодопомоги при духовних училищах, журнали епархіальних та окружних з'їздів духовенства, котрі вирішували багато поточних питань, пов'язаних з фінансуванням духовних навчальних закладів у епархії [5].

До найбільш інформативно насичених джерел належать звіти Чернігівської епархії обер-прокурору Синоду, котрі склалися щороку. Причому деякі копії звітів були знайдені в архівних матеріалах [12-15], але систематизованіше, хоча й у скороченому вигляді, вони публікувалися у «Черниговских епархиальных известиях» [6]. У звітах подаються цінні відомості про обсяги благодійницької допомоги окремим особам, закладам (притулкам, школам, богадільням тощо) та іншим епархіям, що зверталися за допомогою. Тут же публікувалася узагальнена інформація про кількість церковно-парафіяльних опікунств та благодійних установ при храмах і монастирях. Журнали правління свічкового заводу надають відомості про суми, виділені на утримання

духовно-навчальних закладів, заснування стипендій бідним учням, направлені на забезпечення функціонування благодійних установ та закладів у єпархії.

До окремої групи віднесено календарі, що видавалися як духовним, так і цивільним відомством і являли собою щорічники та містили інформацію про єпархію. Зміст публікацій у них часто носив характер полемічних оповідей, але зустрічалися також і статистичні відомості та історичні описи окремих подій, парафій, біографії визначних представників духовного відомства із зазначенням здійснюваного ними доброчинства.

Загальноросійський друкований орган Православної церкви «Церковные ведомости» публікував офіційні накази та розпорядження Синоду про відкриття та регламентування благодійних установ [8]. На сторінках журналу «Трудовая помощь» подавався досвід функціонування благодійних закладів у державі, а також висвітлювалася діяльність парафіяльних опікунств про бідних [9]. Ця інформація загальнодержавного характеру також корисна з точки зору визначення основних напрямків здійснюваного Православною церквою благодійництва.

Окремою групою опублікованих джерел є видання довідково-бібліографічного характеру, які відігравали допоміжну роль у пошуку інформації з теми дисертаційного дослідження [10].

Нечисленну, проте важливу групу становить мемуарна література, представлена Фондом 13 – листи до К. Победоносцева. З листування офіційних осіб Чернігівської губернії дізнаємося про ставлення цивільного керівництва до єпархіального життя, зокрема, стурбованість викликало падіння престижу духовенства серед парафіян [11].

Таким чином, джерельна база даної проблеми цілком репрезентативна, достовірна й різноманітна, що дає можливість детально вивчити історію благодійництва та доброчинства Православної церкви в Чернігівській єпархії в зазначений період.

1. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания / Сост. Т. Барсов: в 3 т. – СПб.: Синодальная типография, 1885. – Т. 1. – 1885. – 663 с.

2. Новые духовные законы / под. ред. М. Никольского. – М., 1879. – Ч. 3 – Указы Святейшего Синода и распоряжения Епархиальных начальств. – 119 с.

3. Устав православных духовных семинарий. – Харьков, Б. г. – 28 с.

4. Устав Духовных Консistorий. Приложение к Собранию Узаконений и распоряжений правительства. – СПб., 1883. – 24 с.

5. Жизнь и деятельность Братства Святого Михаила князя Черниговского в 1915 г. (продолжение) // Вера и жизнь. – 1917. – № 1. – С. 36 – 57; Журнал № 41 // Приложение к № 21 ЧЕИ за 1910 г. – С. 30 – 31; Журнал Совета Епархиального Братства Святого Михаила, князя Черниговского, № 9 // Вера и жизнь. – 1914. – № 16. – С. 477 – 483; Журнал Черниговского общепарахиального съезда депутатов духовенства (Журнал № 2) // Приложение к № 20. ЧЕИ. – 1909. – С. 1 – 2; Журнал Черниговской Духовной Консistorии // ЧЕИ. – 1898. – № 1. – С. 4 – 6; Журналы Стародубского окружного съезда депутатов духовенства // Прибавления к ЧЕИ. – 1876. – № 21. – С. 8 – 9; Устав Александро-Невского приходского Общества трезвости при Покровской церкви села Плоского, Остерского уезда, Черниговской епархии // Прибавления к ЧЕИ. – 1909. – № 6. – С. 242 – 247; Устав Братства св. Михаила, князя Черниговского, для противодействия расколу в пределах Черниговской епархии, утвержденный Его Преосвященством Вениамином Епископом Черниговским и Нежинским 11 августа 1888 года // ЧЕИ. – 1888. – № 17. – С. 579 – 590; Устав Общества Св. Феодосия для вспомоществования недостаточным воспитанникам Черниговской духовной семинарии // ЧЕИ. – 1911. – № 4. – С. 116 – 122; Устав Союза юношества // Прибавления к ЧЕИ. – 1908. – № 12. – С. 422 – 424; Устав Феодосиевского Общества Трезвости при Троицко-Покровском женском монастыре с. Разрытого Мглинского уезда // Прибавления к ЧЕИ. – 1910. – № 11. – С. 417 – 421; Устав церковно-певческого благотворительного общества в г. Чернигове: утвержден 17 ноября 1903 г.

за министра Внутренних дел товарищем министра Зиновьевым // Прибавления к ЧЕИ. – 1904. – № 4. – С. 163 – 174;

6. Отчет Братства Михаила, князя Черниговского, за время с 27 января по 20-е сентября 1891 года // ЧЕИ. – 1891. – № 21. – С. 713 – 736; Отчет комитета по сооружению православного храма у подножия Балкан, для вечного поминовения воинов, павших в войну 1877 – 1878 годов // Прибавления к ЧЕИ. – 1881. – С. 184 – 189; Отчет комитета эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1887 г. // ЧЕИ. – 1888. – № 6. – С. 289 – 310; Отчет Нежинского братства «Божией Матери всех скорбящих радости» за первое время его существования, от открытия его 2 февраля, до братского праздника, 24 октября 1884 года // Прибавления к ЧЕИ. – 1885. – № 2. – С. 45 – 59; Отчет о действиях приходского попечительства Черниговской Вознесенской церкви и о движении сумм оною с 14 февраля 1880 по 23 марта 1881 года // Прибавления к ЧЕИ. – 1881. – № 19. – С. 395 – 400; Отчет о деятельности Черниговского отделения о глухонемых за 1916 год. – Чернигов, 1917. – 24 с; Отчет о состоянии Нежинского приюта для сирот-девочек нижних воинских чинов, умерших в войну с Японией [за 1907 г.] // ЧЕИ. – 1908. – № 10. – С. 325 – 326; Отчет Черниговского Епархиального Комитета Православного Миссионерского Общества за 1878 г. // ЧЕИ. – 1879. – № 11. – С. 172 – 176; Отчет Черниговского Епархиального Комитета Православного Миссионерского Общества за 1907 г. // ЧЕИ. – 1908. – № 10. – С. 294 – 305; Отчет Черниговского епархиального попечительства о бедных духовного звания за 1901 р. // ЧЕИ. – 1902. – № 20. – С. 660 – 678; Отчет Черниговского Отдела Императорского Православного Палестинского Общества за 1909 – 1910 отчетный год // ЧЕИ. – 1910. – № 19. – С. 786 – 796;

7. Участие церковных школ Черниговской епархии в настоящей Отечественной войне // Вера и жизнь. – 1914. – 1916. – № 7 – 8. – С. 79 – 93; № 16. – С. 98 – 105; Учреждены приходские опекунства // ЧЕИ – 1869. – № 16. – С. 499 – 500; Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии: в 7 т. / Филарет (Гумилевский). – Чернигов: Типография Губернского правления, 1873 – Т. 2. – 1873. – 242 с; Христианский союз в Чернигове // Черниговская земская газета. – 1917. – № 92 – 93. – С. 4.

8. Определение Святейшего Синода от 20 июля 1914 г. // Церковные ведомости. – 1914. – № 30. – С. 349 – 350; Определение Святейшего Синода от 17 июля 1915 г. об участии духовного ведомства в деле устройства земледельческих приютов для детей увечных и павших в бою воинов // Церковные ведомости. – 1915. – № 30. – С. 382 – 383; Что сделано православным духовенством и духовными учреждениями на помощь действующей армии и по призрению семей лиц, ушедших на войну? (по официальным сведениям с 20 июля 1914 по 20 февраля 1915 гг.) // Церковные ведомости. Прибавления. – 1915. – № 10. – С. 316 – 321; Учреждения для слепых в России // Церковные ведомости. Прибавления. – 1888. – № 25. – С. 684 – 685.

9. Авраменко П. Из истории русской церковной благотворительности в синодальный период (XVIII в.) / П. Авраменко // Трудовая помощь. – 1916. – № 2. – С. 171 – 181; Бензин В. М. Приходская благотворительность на Руси после 1864 года / В. М. Бензин // Трудовая помощь. – 1907. – № 2. – С. 161 – 184; Березин В. М. Церковно-приходская благотворительность на Руси / В. М. Березин // Трудовая помощь. – 1906. – № 5. – С. 529 – 563; Григорьев Н. И. Общества трезвости в России / Н. И. Григорьев // Трудовая помощь. – 1899. – № 3. – С. 205 – 221; Максимов Е. Из истории государственного призрения в России / Е. Максимов // Трудовая помощь. – 1901. – № 1. – С. 23 – 53; 1901. – № 2. – С. 133 – 167; Його ж. Очерк частной благотворительности в России / Е. Максимов // Трудовая помощь. – 1898. – № 2. – С. 148 – 155; 1898. – № 3. – С. 209 – 217; 1901. – № 1. – С. 25 – 53; 1901. – № 2. – С. 133 – 167; Його ж. Помощь бедным в древней Руси / Е. Максимов // Трудовая помощь. – 1899. – № 2. – С. 114 – 135; Його ж. Попечительство о народной трезвости / Е. Максимов // Трудовая помощь. – 1903. – № 4. – С. 474 – 490; Со-

коловский М. Благотворительность в Древней Руси / М. Соколовский // Трудовая помощь. – 1901. – № 6. – С. 53 – 76.

10. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким и историческим описанием Малой России / А. Шафонский. – К.: Университетская типография. – 1851. – 450 с.; Чудецкий П. О числе монастырей русских, закрытых в XVIII и XIX вв.: Опыт исторического исследования / П. Чудецкий. – К. – 1877. – 67 с.; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького – К. – «Українська Радянська Енциклопедія» імені М. Бажана. – 1990. – 1005 с.; Ханенко А. И. Историческое описание некоторых местностей Черниговской губернии / А. И. Ханенко. – Чернигов. – 1887. – 38 с.; Ульянова Г. Специальная периодика по благотворительности в России (1870 – 1907) / Г. Ульянова // Вопросы историографии и источниковедения дооктябрьского периода. – М. – 1992. – С. 117 – 141; Віроцький В. Монастирі та храми землі Сіверської / В Віроцький., А. Карнабід, В. Киркевич. – К.: Техніка, 1999. – 232 с.

11. ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 2063. Иоанн, иерей [Победоносцеву К. П.]. Письмо 26 ноября 1892 г. из Новозыбкова [Чернигов. губ.] в [Петербург]. [О борьбе миссионеров с раскольниками], 26 листопада, 2 арк; ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 2397. Антоний, епископ [Черниговский] и Н[ежинский] [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 17 ноября 1901 г. из Чернигова в [Петербург]. [О викарии Филиппе и делах Неплюевского братства, 17 ноября 1901, 4 арк.]; ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 2765. Левашов В. [Победоносцеву] К. П. Письмо 11 февраля 1891 г. из Чернигова в [Пет.] [О шундизме, сектанстве и борьбе против них], 1 арк; Справа 2854. Ша[ховский] Сер[гей] [Победоносцеву] Константину Петровичу; – Письмо 4 мая [] из Чернигова в [Петербург], 3 арк; ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 2856. Вениамин, епископ Черниговский [Поб. К. П.] [О моральном поведении священников]. Письмо 27 ноября 1884 г. из Чернигова в [Петербург], 1 арк; ІР НБУВ – Ф. XIII – Справа 4112. Миропольський С. [] [Побед-ву] К. П. письмо 16 марта 1887 г. о запрещении проживания в Чернигове лиц, исключенных из семинарии за революционную пропаганду, 16 марта 1887 г., 1 арк.

12. ДАЧО. – Оп. 2 – Справа 4791. Отчет Черниговской епархии за 1858 г., 1859, 179 арк; Справа 4906. О предоставлении Святейшему Синоду отчета о состоянии Черниговской епархии за 1860 – 1865 гг., 63 арк; Справа 4914. Дела о доставлении прокурору Синода отчетов о движении дел 1862, 1864 гг., 1862 – 1864, 101 арк. Справа 4925. Рапорты благочинных о количестве больниц и богаделен при церквях, 1870 – 1870, 68 арк; Справа 4938. Указы правительствующего Синода за 1873 г., 1873, 119 арк.

13. ДАЧО – Оп. 4 – Справа 1537. Реестр указов Синода за 1873 г., 1873, 4 арк; Справа 1567. Книга записи прихода и расхода денежных сумм консистории, не ранее 1895 г., 8 арк; Справа 1630. Дело о назначении пенсии вдове священника Варвинской церкви города Кролевец Ивашутича Елиониде Ивашутич, 5 мая 1908 – 31 мая 1809, 2 арк; Справа 1643. Протоколы Черниговской Духовной Консистории за 1910 г., 1910, 4 арк.

14. ДАЧО. – Оп. 7 – Справа 20. Отчет о движении сумм эмеритальной кассы духовенства Черниговской епархии за 1892 г., 1893, 8 арк.

15. ДАЧО. – Оп. 9 – Справа 50. Рапорты настоятелей монастырей: Каменского Успенского девичьего, Новгород-Северского, Спасо-Преображенского и др. о количестве денег, собранных в пользу церквей, 18 октября 1857 – 28 февраля 1873.

В статье сделан анализ источниковой базы, использованной для изучения проблемы благотворительности и благодетельности Православной церкви в Черниговской епархии во второй половине XIX – в начале XX ст.

The analysis of a spring base, used for the study of problem of blagodiynictva and dobrochinstva of the Orthodox church in the Chernihiv eparchy in the second half XIX th – the beginning of the XX th century).